

Terminologija: filozofija

A — F

Uvodna napomena:

U ovaj je leksikon uvršten niz pojmova iz antičke filozofije i njoj srodnih disciplina, kao što su logika ili etika. Oni koji će se njime koristiti trebalo bi da vode računa o slijedećim činjenicama:

1. Iz golema korpusa grčkih i latinskih filozofskih termina ovdje su odabrani samo oni najčešći. Pazili smo, ipak, na to da se u leksikonu nađu svi termini upotrijebljeni u leksikonu filozofskih pisaca, objavljenom u prethodnim brojevima našeg časopisa: ova su dva leksikona na izvjestan način međusobno komplementarni. Također su spomenuti svi nazivi osnovnih antičkih škola i usmjerenja.

2. Leksikon sadržava jedino antičke pojmove, a ne bavi se u principu njihovim kasnijim terminološkim razvojem niti su u nj uključeni brojni suvremeni termini s pomoću kojih se danas antička filozofija interpretira.

3. U leksikonu ne treba tražiti objašnjenja filozofskih sistema već samo kratke definicije onih antičkih pojmova s kojima se čitalac može susresti u obliku koji je na planu izraza više—manje izravno povezan s izvornom grčkom ili latinskom formom. Zato u leksikonu, dakako, nema natuknica poput *bitak* ili *istina*, ali postoji termin *usija* ili *on*.

4. Za razliku od većine drugih terminoloških sistema u kojima su originalni grčki nazhivi do nas doprli uglavnom posredstvom latinskog jezika, pa se prema posebnim pravilima prilagođavaju hrvatskom ili srpskom jeziku, jedan dio filozofskih termina direktno je preuzet iz grčkog. U takvim smo slučajevima njihovu grafiju prilagodili našem fonološkom sustavu i potrebama deklinacije, ali je u osnovi ostala grčka forma: na taj su način dobivene leme kao što su *agaton* ili *aleteja*, koje mogu — posebno stručnjacima — izgledati neobično, ali koje korisniku leksikona omogućuju da ih jednoznačno pročita.

Kao i dosad, riječ koja se sama pojavljuje kao odrednica u leksikonu u drugim je natuknicama štampana *kurzivom*. Temeljni abecedarij i odabir polazišnih definicija sastavljen je na osnovi priručnika:

Dizionario di filosofia, a cura di Andrea Biraghi,

Edizioni di Comunità, Milano, 1957;

dtv—Lexikon der Antike, Philosophie — Literatur — Wissenschaft, 1—4, DTV, München, 1970;

Filozofijski rječnik, u redakciji V. Filipovića, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, ²1984;

J. Hoffmeister, **Wörterbuch der philosophischen Begriffe**, Felix Meiner, Hamburg, ²19rr.

Autor je natuknica Dubravko Škiljan.

A

ABDERANI (Ἀβδηρῖται), zajednički naziv za filozofe oko Demokrita iz Abdere: za njegova učitelja Leukipa i učenike Metrodora s Hija, Diogena iz Smirne, Anaksarha iz Abdere, Hekateja iz Abde-

re, Apolodora iz Kizika, Nausifana s Teja, Biona iz Abedere i Bola iz Mende. **ABIS** (ἄβυσσος), bezdan, kod *gnostika* Valentina (2. st.) nepojmljivo božansko prapočelo.

ADIJAFORA (ἀδιὰφορα), nerazlikovne pojave, kod *kinika* i *stoika* stvari i po-

stupci koji se nalaze između dobra i zla ili su prema ovim pojmovima indiferentni.

AFEKT v. **PATOS**

AGATON (ἀγαθόν), dobro, kod *pitagorovaca* jedan od parnih konstitutivnih principa svijeta, suprotstavljen zlu (— κακό); kod Platona vrhovna *ideja* dobra.

AGNOZIJA (ἀγνοσία), neznanje, kod Sokrata ishodište filozofskog promišljanja svijeta (»Znam da ništa ne znam.«), a kod *skeptika* — kao posljedica *epobe* — konačan njegov rezultat (*docta ignorantia*).

AHIL (Ἀχιλλεύς), naziv Zenonova dokaza o nepostojanju gibanja, izveden iz priče o trci Ahila i kornjače u kojoj junak nikada ne može stići kornjaču, ako ona ima i najmanju prednost, budući da, dok on pretrčava put kojim je ona već prošla, kornjača napreduje dalje, i ta se situacija neprestano ponavlja.

AISTESIS (αἰσθησις), opažaj, termin kojim se označava osjetilna spoznaja, a ponekad i sposobnost takve spoznaje, pa i njome opaženi objekt.

AITIJA (αἰτία, causa), uzrok, povod, princip kojim se objašnjavaju pojavljivanja i promjene nekog bića ili fenomena. Termin je u osnovi pravni (»krivnja«), a u 5. st. pr. n. e. prelazi u filozofiju. Prava teorija kauzaliteta javlja se tek kod Aristotela koji uvodi četiri a.; to su: materijalni i formalni (kao unutrašnji principi *substancije*), te djelotvorni i finalni uzrok (koji upravljaju bivanjem). *Stoici* su tome prirodali i egzemplarni i instrumentalni uzrok.

AKADEMIJA (Ἀκαδημία), filozofska škola koju je u Ateni, u blizini gaja posvećenog heroju Akademu, osnovao 387. pr. n. e. Platon. Postojala je sve do 529, kad je zatvorena po naredbi cvara Justinijana. Do 1. st. pr. n. e. te ponovo u 5. st., bila je središte u kojem se proučavala i iz kojeg se, uz transformacije, širila platonovska filozofija, a u međuvremenu su glavni predstavnici ovog filozofskog pravca djelovali izvan škole. Učenne polaznika škole (*akademika*) dijeli

se u više ponekad različito definiranih faza. Prema najuobičajenijoj podjeli razlikuje se: stari platonizam, srednji platonizam i novoplatonizam. Prva faza, najbliža Platonovu nauku, obično se dijeli na *Stariju Akademiju* (Platon i njegovi neposredni učenici: Speusip, Ksenikrat iz Halkedona, Polemon, Krat s Tarsa i dr. — »prva A.« — 387—269. pr. n. e.), *Srednju A.* (Arkesilaj iz Pitane, Lakid, Teleklo, Euandar, Hegesin — »druga A.«, Karnead, Klitomah — »treća A.« — nalaze se od 268. do otprilike 110. pr. n. e. na čelu A.), te *Mlađu A.* (110—78. pr. n. e., Filon iz Larise — »četvrta A.«, te Antioh iz Askalona — »peta A.«). U kasnijim dvjema fazama, nasuprot ovoj prvoj, prevladava skepticizam. Od posljednjeg velikog procvata A. pod Plotinom (203—269) započinje period *novoplatonovaca*.

AKCIDENT (συμβεβηκότα, accidens), prema Aristotelu slučajan događaj, svaki predikat koji se ne tiče biti, te — posebno — nebitan, nenužan predikat koji može ali ne mora pristupiti *substanciji*. Zato su sve sekundarne *kategorije*, osim *substancije*, akcidentalne.

AKOLUTIJA (ἀκολουθία), izvođenje, kod Aristotela i stoika nužan slijed dvaju pojmova, relacija međusobnog uvjetovanja, npr. kod uzroka i posljedice.

AKROAMATSKI SPIS (od ἀκροαμα—τικός), spis »za slušanje«, naziv za Aristotelove (a kasnije i druge) spise nastale na osnovi njegovih školskih, usmeno iznijetih predavanja. Suprotno su *erote-matski spisi*.

AKSIOM (ἀξιωμα, enuntiatum), tvrdnja ili sud koji se ne mogu dokazati, ali se smatraju istinitima, jer je, prema Aristotelu, njihova istinitost očita.

AKUZMATICI (od ἄκουσμα »nauk«), naziv za »ortodoksne« *pitagorovce* koji nisu dopuštali da se učitelj nauk u obliku kratkih pravila interpretira kao složen znanstveno-filozofski sistem. V. i *autos efa*.

ALEKSANDRIJCI (Ἀλεξανδρείς), zajednički naziv za filozofe iz Aleksandrije iz

1. st.pr.n.e. i 1. st. koji povezuju judejsku i ranokršćansku filozofiju s kasnoantičkom: Filon iz Aleksandrije, Klement, Origen.

ALETEJA (ἀλήθεια, veritas), istina, u skladu s aristotelovskom teorijom korespondencije ili adekvacije svojstvo suda iskazano slaganjem misli i stvari (*adaequatio intellectus et rei*).

ALITA (ἄλυτα), nerješivi, logički problemi rez rješenja, npr. *čelavac, lažac, sorit*.

AMFIBOLIJA (ἀμφιβολία, ambiguitas), dvoznačnost, upotreba dvosmislenih riječi; prema Aristotelu pogreška koja vodi do *sofizma*, danas poznata pod nazivom *quaternio terminorum*.

ANAGOGA (ἀναγωγή), odlazak, kod Plotina uzdizanje duha od tjelesnog prema čistom duhovnom i spoznaji najviše bića.

ANALITIKA (ἀναλυτικὴ sc. τέχνη), prema Aristotelu vještina raščlanjivanja pojmova, sudova i zaključaka na sastavne elemente, pa stoga i sinonim za formalnu *logiku*. Ujedno i naziv za treći dio Aristotelova *Organona*, koji sadržava *Prvu analitiku* (Ἀναλυτικὰ πρότερα, nauka o zaključivanju) i *Drugu analitiku* (Ἀναλυτικὰ ὑστερα, nauka o dokazivanju).

ANALOGIJA (ἀναλογία), proportio, comparatio), podudaranje; u antičkoj filozofiji već od *predsokratovaca* zaključivanje po a. bilo je mnogo korišteni spoznajni princip.

ANAMNEZA (ἀνάμνησις), prisjećanje, kod Platona prepoznavanje *ideja* koje je ljudska duša, boraveći prethodno u njihovu svijetu, vidjela: a., dakle, predstavlja zbiljsku spoznaju. Za Aristotela je a. namjerno prizivanje sjećanja, u psihološkom smislu.

ANTIPERISTAZA (ἀντιπερίστασις), nazmjenično ulaženje, Aristotelov pojam za kretanje u sasvim ispunjenom prostoru, što protivuriječi ideji *atomista* prema kojoj je kretanje moguće jedino u praznom prostoru.

ANTROPIZAM (ἀνθρωπισμός), čovječnost, prema Diogenu Laertiju humanistički cilj stoičkog obrazovanja.

AORISTOS DIJAS (ἀόριστος δυάς), neodređena dvojnost, prema Aristotelu jedan od dvaju Platonovih temeljnih principa stvarnosti. Naime, da bi se razumom pristupilo *idejama* koje predstavljaju hijerarhijski izgrađeno mnoštvo, potrebno je to mnoštvo razložiti na principe i elemente: oni su istovremeno i jedno (v. *ben*) i a.d., dijada koja se manifestira kao neodređeni princip mnoštva, za razliku od jednog koje je njegov određeni princip.

APAGOGA (ἀπαγωγή, abductio), odvođenje, u Aristotelovoj logici *silogizam* čija je prva premisa sigurna, a druga vjerojatna, pa je i zaključak samo vjerojatan.

APATIJA (ἀπάθεια), neosjetljivost, bestrasnost, za *kinike* duševni spokoj, a za *stoike* oslobođenje od svih *afekata* i preduvjet *ataraksije* koja vodi do sretnog života i može se postići odgojem samoga sebe.

APEIRON (ἄπειρον), bezgranično, kod Anaksimandra neodredivo i vječno prapočelo prirode iz kojeg sve nasataje, neprestanim izdvajanjem suprotnosti, i u nj se vraća. Za *pitagorovce* je a. zajedno s ograničenim jedan od parnih konstitutivnih principa svijeta, a za *atomiste* je a. kao svojstvo prostora, vremena i materije preduvjet mogućnosti nastajanja kozmosa, uredenog svijeta.

APODEIKTIKA (ἄποδεικτικὴ sc. ἐπιστήμη), znanost o dokazivanju, kod Aristotela jedan od dijelova logike.

APOFANZA (ἀπόφανσις), izjava, Aristotelov naziv za sud, tj. za rečenicu kojom se nešto tvrdi ili poriče, pa je nužno istinita ili neistinita.

APOKATASTAZA (ἀποκατάστασις, restitutio), vraćanje u prethodno stanje; teorija o cikličkom povratku u prethodna stanja, koju su začeli *pitagorovci*, nalazi se u osnovi Heraklitova učenja o kružnom kretanju svega, a razradili su je *stoici*.

APOREM (ἀπόρημα), zabrana, sumnja, kod Aristotela međusobno kontradiktorni zaključci izvedeni silogističkim putem.

APORIJA (ἀπορία), neprilika, poteškoća, problem kojem je nemoguće iznaći rješenje ili se rješava s pomoću dvaju jednako dobra odgovara. Zenonov problem *Abil* primjer je a. Za Aristotela a. može biti početak razmišljanja, a za *skeptike* ona je njegov krajnji ishod.

A PRIORI, A POSTERIORI, iz prethodnog, iz kasnijeg; prethodno, naknadno; skolastički prijevod Aristotelovih termina πρότερον i ὀστερον kojima se označavaju pojave koje su od drugih ranije ili kasnije, bilo po sebi (καθ' αὐτό) bilo u našoj spoznaji (πρὸς ἡμᾶς).

ARETE (ἀρετή, virtus), vrlina, etičko savršenstvo čovjeka koje treba da bude cilj njegova načina života. Antička filozofija proučava dijelove a., da li je čovjek posjeduje po prirodi ili je stječe vježbom ili učenjem, te da li se ona može izgubiti, pa je a. jedan od najvažnijih problema filozofske *etike*.

ARETOLOGIJA (od ἀρετή) učenje o vrlini, prema Sokratu prikupljanje znanja o pojedinim vrlinama, kao preduvjet njihova ostvarivanja, budući da je za nj teorijsko znanje neophodno za etičko ponašanje čovjeka.

ARGUMENT (argumentum), temelj, razlog na kojem se zasniva dokazivanje ili postavljanje *hipoteze*, prema Ciceronu.

ARHE (ἀρχή, principium), počelo, prapočelo, početni elementi od kojih je izgrađena priroda: voda kod Tala, zrak kod Anaksimena, *apeiron* kod Anaksimandra, vatra kod Heraklita itd. Kod Aristotela a. predstavlja spoznajnu osnovu stvarnosti.

ARITMOS (ἀριθμός, numerus), broj, bitan pojam u filozofiji *pitagorovaca* («Sve je broj», kaže Filolaj), koji su matematsku spoznaju i brojčane relacije proglasili temeljnim kriterijem spoznavanja. A. igra bitnu ulogu i u Platonovoj filozofiji i kod *novopitagorovaca*, a *mi-*

stika broja u antici je bila bliska i filozofima i astrolozima.

ARTES LIBERALES, slobodne vještine ili nauke, sadržaj višeg obrazovanja u Rimu: u klasično doba obuhvaćale su različite discipline, a od 1. st. njihov opseg postaje čvršće definiran. U 5. st. Marcijan Kapela svodi ih na sedam, a bile su podijeljene na dva tečaja: *trivium* (gramatika, dijalektika, retorika) i *quadrivium* (aritmetika, geometrija, astronomija, muzika).

ASKEZA (ἀσκησις), vježba, u prvom redu tjelesna, a uz to i sistem vježbi kojima se fizičkim naporima postiže uzdržavanje od tjelesnih želja i potpuna umjerenost u životu. Prakticirali su je *pitagorovci* i *kinici*, a kod *stoika* postaje načinom vježbanja duhovnih vrlina i volje.

ATARAKSIJA (ἀταραξία), stanje bez strasti, nepomućeni mir, cilj filozofije već kod Demokrita, za Epikura oslobođenje od straha i uzbuđenja, a kod *stoika* ideal mudraca koji se postiže *apatijom*. *Skeptici* smatraju da je preduvjet a. suzdržavanje od suda, *epobe*.

ATAUMAZIJA (ἀταυμασία), stanje u kojem se čovjek ničemu ne čudi, pa tako postiže duševni mir i sreću, što mogu — prema stoiku Zenonu — jedino mudraci.

ATEIZAM (od ἄθεος »bezbožan«), bezboštvo, negiranje postojanja bogova, u antičkoj je filozofiji imao različite oblike, od agnosticizma do potpunog poricanja egzistencije natprirodnih bića ili pojava. Među ateista, s raznolikim argumentima i iz nejednakih polazišta, mogu se ubrojiti, na primjer, Ksenofan, Demokrit, Euhemer, Kritija, Protagora, Epikur i Lukrecije.

ATLANTIDA (Ἀτλαντίς), prema Platonu (u *Timeju* i *Kritiji*) otok u Atlantiku, veoma bogat, velik i naseljen, koji je nestao u jednom danu u potresu. Da li je riječ o filozofskoj utopiji ili se legenda o A. zasniva na nekim stvarnim činjenicama, i danas se raspravlja.

ATOM (ἄτομος, individuum), nedjeljiv element; za *atomiste* a. su čestice od

kojih je sastavljeno sve što postoji. A. su vječni, neuništivi i nenastali, a razlikuju se među sobom po obliku, veličini i porijeklu, te se nalaze u stalnom kretanju.

ATOMISTI (od ἄτομος), predstavnici teorije o *atomima* kao temeljnim konstitutivnim elementima univerzuma: Leukip, Demokrit, Epikur, Lukrecije.

AUTARKIJA (αὐτάρκεια), zadovoljstvo samim sobom, samodovoljnost, za *stoike* i *kinike*, nasuprot *hedonistima*, osnovna vrлина mudraca koji, nezavisan od vanjskog svijeta, bez ikakvih potreba, ostvaruje vrhunsku ljudsku sreću.

AUTOGNOZIJA (od αὐτός »sam« i γνώσις »spoznaja«), samospoznaja, noviji termin kojim se označava općegrčki filozofski princip iskazan u natpisu na ulazu u Delfe: Γνώθι σεαυτόν »Spoznaj samoga sebe«.

AUTOS EFA (αὐτὸς ἔφα, ipse dixit), »on sam je (to) rekao«, princip kojega su se držali *akuzmatici*, najvjerniji sljedbenici Pitagore, ne dopuštajući interpretaciju ili proširenje učiteljeve misli.

AUTOZOON (αὐτοζῶον), samoživ, samobitan, prema Platonu živo biće koje u sebi sadržava vlastiti životni princip.

C

CAUSA v. **AITIJA**

CINICI v. **KINICI**

CONATUS (ὄρμη), pokušaj Ciceronov prijevod grčkog termina (»potica, polazak, unutrašnji nagon«) kojim su *stoici* označavali kretanje duše prema predmetu što ga je spoznala kao sebi primjeren.

Ć

ĆELAVAC (ψιλός, calvus), jedan od Eubulidovih nerješivih problema (*alita*), pitanje koliko je vlasi potrebno iščupati jednu po jednu da bi se čovjek smatrao ćelavim.

D

DEFINICIJA (ὀρισμός, definitio), utvrđivanje sadržaja pojma ili riječi, prvi se

put kao problem u antici javlja kod *sofista* (Protagora, Prodik), a zatim u Sokratovoj *etici*, gdje je važno točno odrediti cilj etičkog ponašanja. Za Platona *dijereza* predstavlja metodu definiranja. Klasična logička forma d. potječe od Aristotela: ono što se definira (*definendum*), dakle vrsta (εἶδος, *species*), određuje se s pomoću višeg rodnog pojma (γένος, *genus*) i specifične, vrsne razlike (διαφορά, *differentia specifica*).

DEMIJURG (δημιουργός, auctor), tvorac, kod Platona (u *Timeju*) »otac svih stvari«, božanski stvoritelj svijeta iz Iideja i *materije*. Za Plotina d. je identičan pojmu *nus*, a kod *gnostika* je podređen višem božanstvu.

DEMON (δαίμων, daemon, genius), božanstvo, duh (dobar ili zao), kod Heraklita udes ovisan o samom čovjeku, kod Sokrata personifikacija savjesti, inače najčešće poiman kao zao duh.

DEMONIJ (δαίμονιον, daemonium), božanstvo, duh, za Sokrata glas božanstva koji se, kao unutrašnji moralni rektiv, javlja čovjeku.

DEN (δέν), nešto, suprotnost od ništa (μηδέν). dakle »ono što postoji, što jest«.

DEON (δέον), dužnost, prema Aristotelu specifično obilježje etičke vrline koje se sastoji u odabiru onoga što je primjerenije ili nama samima ili drugima.

DIJADA (δυάς), dvojina, dvojstvo, kod *pitagorovaca* i *platonovaca* muškom (*monadi*) suprotstavljen ženski princip.

DIJADOHA (διαδοχή), nasljeđe, potomstvo; od 4. st. pr. n. e. u filozofskim školama oko učitelja–voditelja (sholarha) okupljaju se njegovi sljedbenici (dijadosi), pa se u antici povijest filozofije prikazuje najčešće kao niz d.

DIJALEKTIČARI (διαλεκτικοί), drugi naziv za sljedbenike Euklida iz Megare; zovu se i *megarani* i *eristici*. Naziv potječe od primjene dijalektike i dijalektičke metode.

DIJALEKTIKA (διαλεκτική sc. τέχνη), *vještina raspravljanja, u najranije vrijeme umješnost postavljanja pitanja i*

davanja odgovora kojima se, kroz dijalog, razjašnjava neki, prije svega filozofski, predmet razgovora. Kod Platona d. je metoda kojom se stvari dijele na vrste i rodove kako bi se, s pomoću definicije, analize i sinteze, došlo do spoznaje pojma. Ponekad se (kao kod Aristotela) termin upotrebljava za oznaku iznošenja misli u suprotnostima.

DIJALOG (διάλογος), razgovor, od Sokrata i Platona filozofska rasprava s iznošenjem argumenata i protuargumenata, razvio se u posebnu proznu umjetničku vrstu.

DIJANOETIČKI (διανοητικός), koji se tiče razuma; kod Aristotela d. vrline ovise o razumu i njegovu odnosu prema spoznaji i djelovanju, pa su karakteristične za umjetnost i znanost, za razliku od etičkih vrlina koje proizlaze iz usmjerenja volje.

DIJANOJA (διάνοια), mišljenje, moć razuma, kod Platona oblik razumijevanja slabiji od noesis.

DIJATRIB (διατριβή), trošenje vremena, zanimanje, od 4. st. pr.n.e. termin za oznaku pojedine filozofske škole, a kasnije i za oznaku dijaloga u kojem se živim stilom obrađuje neko pitanje praktičke etike.

DIJEREZA (διαίρεσις), rastavljanje, dijeljenje, u filozofiji, posebno kod Platona, metoda kojom se neki opći pojam dijeli nizom dihotomija, dvodioba na sebi podređene pojmove sve do krajnjih, dalje nedjeljivih i najkonkretnijih pojmova. Na taj se način iskazuje ontološki i kozmički poredak stvari. Za Aristotela d. je logički instrument kojim se dolazi do *definicije*.

DIKJOSINE (δικαιοσύνη, iustitia), pravednost, najviša vrлина (*arete*), prema Platonu, sklad ostalih vrlina (mudrosti, hrabrosti i umjerenosti), od svakog građanina traži da obavlja svoje dužnosti u državi. Za Platona i Aristotela d. je, kao princip prirodnog prava, izvor i zakonskog prava. Ciceron njezinim načelom smatra »svakome svoje« (*sum cuique*).

DINAMIS (δύναμις, potentia), moć, sila, sposobnost, prema Aristotelu mogućnost ostvarivanja nekog čina ili djela. Antički su filozofi smatrali da se bivanje prirode zasniva na djelovanju različitih sila koje su pokušavali svesti na neki temeljni princip. Tako Posidonije uvodi *životnu d.* (ζωτική δύναμις) iz koje se izvodi čitav sistem mikrokozmičkih i makrokozmičkih sila, a za Filona iz Aleksandrije i *novoplatonovce* pojedini su bogovi poimani kao manifestacije d. općeg božanstva.

DOGMATIZAM (od δόγμα »mišljenje, mnjenje«), u kasnijoj antičkoj filozofiji suprotnosti skepticizmu i njegovu kriticismu, prihvaćanje nekog učenja ili mišljenja bez kritike i provjere.

DOKSA (δόξα), mišljenje, predodžba, mnjenje, kod Platona niži stupanj spoznaje koji se odnosi na osjetilni svijet, a dijeli se na nagađanje (εἰκασία) o sjenama stvari i na vjerovanje, *pistis*, o samim predmetima.

DOKSOGRAFIJA (δοξογραφία), opisanje mišljenja, prikaz učenja filozofa i njihovih škola. U obliku polemike s pret hodnicima pojavljuje se već od Demokrita i Platona, a u formi historijskog pregleda od Aristotela i njegovih učenika koji su sistematski prikupljali i proučavali djela starijih filozofa. Najznamenitiji antički doksoografi su Teofrast i Eudem s Roda.

DUŠA SVIJETA (ψυχὴ κόσμου anima mundi), za *pitagorovce* i Platona cjelokupan život svijeta kao organizma, kod *stolika* božanstvo.

E

EGZOTERIČKI SPIS (od ἐξωτερικός), vanjski, »opći spis«, naziv za Aristotelove dijaloške spise namijenjene laicima koji nisu pohađali njegova predavanja. Suprotno su *ezoterički spisi*.

EIDOLON (εἶδωλον, idolum, imago), slika, kod Demokrita sličica koja, izlazeći iz predmeta, dopire do ljudskih osjetila. **EIDOS** (εἶδος, forma, species), lik, vrsta, kod Platona fenomen koji transcendirira

osjetilni svijet i predstavlja zbiljsku pojavnost. U Aristotelovoj ontologiji e. je forma nasuprot materiji, a u logici oznaka za vrstu za razliku od roda (βένος).

EINAI (εἶναι, esse), infinitiv glagola biti, kao jedan od najvažnijih filozofskih termina — bitak. Označava postojanje bića (*on*), a ne njegovu bit (*usija*), dakle ono što jest: kao filozofski problem u antici se javlja od najstarijih vremena, a veoma jasno kod Parmenida i Heraklita.

EKLAMPISA (ἐκλαμψις), rasvjetljenje, sijevanje, Plotinova slika kojom prikazuje djelovanje Jednog (*ben*) da bi svijet postao zorno vidljiv: Jedno, poput Sunca, baca zrake na svijet ne gubeći pri tome svoj vlastiti sjaj.

EKPIROZA (ἐκπύρωσις), svjetska vatra, prema učenju *stoika*, koji se pozivaju na Heraklita, plamen u koji svijet — u pravilnim razmacima — odlazi i iz kojeg se ponovo u istom obliku vraća.

EKSTAZA (ἔκστασις), zanos, kod Plotina stanje do kojeg se dolazi odvajanjem duhovnog od osjetilnog i tjelesnoga, povlačeći se u sebe sama.

ELEJCI (Ἐλεῖται), predstavnici predsokratovske filozofske škole koja je dobila ime po gradu Eleji u Južnoj Italiji: Ksenofan iz Kolofona, Parmenid i Zenon iz Eleje, Melis sa Sama. Njihovo učenje, *eleatizam*, sadržava tvrdnju da je osjetilna spoznaja tek privid, a da se biće svijeta spoznaje samim mišljenjem.

ELEMENT v. STOIHEJON

ELEOS KAI FOBOS (ἔλεος καὶ φόβος), sažaljenje i strah, ili žalost i jeza, osjećaji što ih, prema Aristotelu, mora izazvati tragedija kod gledalaca i koji dovode do katarze.

EMANACIJA (emanatio), izviranje, proizlaženje svih stvari iz nekog iskonskog prabitka bez njegova aktivnog sudjelovanja i mijenjanja — postavka je metafizike *novoplatonovaca*.

EMPIRIJA (ἐμπειρία), iskustvo, upotrebom ili u neposrednom susretu sa stvarnošću stečeno znanje. Prema Platonu, za razliku od spoznaje s pomoću *tebne* ili *fronesis* (vještine i razuma), obična

spoznaja koja ne zahvaća osnovne uzroke pojava. Za Aristotela je e. posrednik između osjetilnog sjećanja i znanstvene spoznaje i tiče se uvijek konkretnih i pojedinačnih fenomena, omogućujući njihovo svodenje na apstrakne cjeline. Na sličan način e. poimaju i *stoici*.

ENARGIJA (ἐνάργεια, evidentia), jasnoća, neposredan uvid u pojavnu stvarnost.

ENDOKSA (ἐνδοξα), ono što je glasovito, kod Aristotela oznaka za stečeno realno iskustvo.

ENERGIJA (ἐνέργεια, vis), rad sila, za razliku od potencijalne *dinamis*, aktualna sposobnost posjedovanja nekog svojstva. Kod Aristotela se e. i *dinamis* definiraju u međusobnom odnosu uvjetovanja.

ENILON EIDOS (ἐνυλον εἶδος), *forma* koja se nalazi u *materiji*, naziv koji su uveli Aristotelovi komentatori za oznaku forme koja ne može opstojati bez matrije koju oblikuje, za razliku od forme koja je razdvojena od materije i koja je identična bestjelesnoj *supstanciji*.

ENS v. ON

ENTEIZAM (od ἐνδεος »nadahnut bogom«), učenje prema kojem je sve sadržano u bogu, npr. kod Plotina.

ENTELEHIJA (ἐντελέχεια), ostvarenost, svrhovitost; kod Aristotela ili sinonim za *energiju* ili dosegnutost cilja, s pomoću aktualne energije, koji je prije toga bio samo potencijalan (v. *dinamis*).

ENTIMEM (ἐνθύμημα, syllogismus imperfectus), u logici *silogizam* koji nema formuliranu jednu premisu, pa se zaključak izvodi iz jedne izrečene i jedne zamišljene premise: nepotpuni silogizam.

EON (αἰών, aevum), životni vijek, kod Platona — vječnost, a kod Plotina idealna bezvremenska vječnost. U kasnoj antici *sphere* u kojima kruže zvijezde i bogovi.

EPAGOGA (ἐπαγωγή, inductio), privlačenje, u logici indukcija, svaki misaoni postupak kojim se od pojedinačnog do-

lazi do općeg, čime se izgrađuju apstraktni pojmovi.

EPIDEIKSA (ἐπιδείξις, demonstratio), pokazivanje, dokaz, argument, kod *sofista* iskaz u kojem se iznose dokazi.

EPIHIREM (ἐπιχέρημα), zaključak, kod Aristotela dijalektički zaključak kod kojeg se do istine dolazi dokazivanjem s pomoću suprotstavljenih tvrdnji i nakon rasprave o problemu.

EPIKUROVCI (Ἐπικούρειοι), sljedbenici Epikura, polaznici škole u Ateni koju je sam Epikur 306. pr.n.e. osnovao u jednom vrtu (κῆπος). Škola je u početku djelovala kao životna zajednica čiji su sudionici težili da dosegnu *ataraksiju*, smirenost duše i individualnu sreću. Prvim generacijama e. pripadaju Metrodor, Hermarh, Polijen, Idomenej, Kolot, Polistrat, a u 2. st.pr.n.e. Apolodor Kepotiran, Demetrije Lakonac i Zenon iz Sidona. U 1. st.pr.n.e. na čelu škole su Fedar, Siron, Filodem iz Gadare, a među latinskim piscima Rabirije, Amafinije i Lukrecije. U kasnocarsko doba epikurovska kvijetistička etika ponovo dobiva na cijeni (npr. car Marko Aurelije).

EPISTEME (ἐπιστήμη, scientia), znanost, kod Platona sinonim za pravu spoznaju koja ne ovisi o osjetilnome.

EPITIMIJA (ἐπιθυμία), požuda, želja, kod Platona treći, »najtjelesniji«
dio duše, uz *nus* i *timos*.

EPOHE (ἐποχή), suzdržavanje, sustezanje od iznošenja mišljenja ili suda, u filozofiji *skeptika* misaona ravnoteža koja omogućuje, neodabiranjem nijednog od međusobno suprotstavljenih stavova, dosizanje i duševne ravnoteže.

ERIS (ἔρις), svađa, borba, za Heraklita natjecanje kao princip postojanja svijeta.

ERISTICI (ἐριστικοί), doslovno »svadljivci«, jedan od naziva (uz *dijalektičari* i *megarani*) za sljedbenike Euklida iz Megare, jer su se služili *eristikom* (ἐριστική sc. τέχνη), vještinom prepiranja u kojoj su se jezični elementi upotrebljavali osobito vješto, a nerijetko i dvo-

smisleno, u argumentacijskom postupku.

EROS (ἔρως, amor), ljubav, u orfičkim teogonijama (v. *orfika*) princip stvaralačkog života, a kod Platona filozofski nagon za spoznajom *ideja*.

EROTEMATSKI SPIS (od ἐρωτηματικός), spis »s pitanjima«, naziv za Aristotelove (a kasnije i druge) tekstove u kojima je neka tema obrađena u obliku pitanja i odgovora. Suprotno je: *akroamatiski spis*.

ESENCIJA (essentia), kasniji latinski termin za grčko *usija*.

ESSE v. **EINAI**

ETER (αἰθήρ), svjetli zrak, nebo, za Aristotela peti (uz zemlju, zrak, vodu i vatru) element, neophodan za objašnjenje kružnog kretanja nebeskih tijela.

ETIKA (ἠθικά, moralis pars philosophiae), filozofska disciplina koja se bavi moralom, njegovim izvorima, ciljevima i smislom moralnog djelovanja i kriterijima njegova procjenjivanja. U antičkoj se filozofiji etički problemi javljaju od *sofista*, koji zastupaju individualističku i relativističku e. (v. *homo-mensura*), a njima se optimističkim racionalizmom suprotstavlja Sokrat, za koje ga je e., budući da je vrlina izjednačena sa znanjem, središnja filozofska domena. Kod Platona vrhovna *ideja* lijepog i dobrog (v. *kalokagatija*) dominira svijetom *ideja* i daje etičku dimenziju ljudskom djelovanju, a kod Aristotela, za kojega je vrlina sredina među dvjema krajnostima, moralni je cilj *eudaimonija*. Za *stoike*, prema kojima treba živjeti u skladu s prirodom, *apatija* i *ataraksija* stanja su koja se dosižu moralnim djelovanjem, a *epikurovci* i *hedonisti* njegov kriterij pronalaze u osjećaju ugone ili neugode. Antičke etičke koncepcije uvelike su utjecale na razvoj čitave kasnije evropske e.

ETOS (ἦθος), običaj, ćud, ljudski karakter; prema Heraklitu sudbina svakog čovjeka nalazi se u prirodi njegova e.

EUDAIMONIJA (εὐδαιμονία), sreća, blaženstvo, kod *sokratovaca* ispunjenje

svih ljudskih želja, te stoga cilj ljudskog djelovanja; od Platona i Aristotela aksiomatski utvrđen cilj težnje svih ljudi, pa je zato potrebno ispitivati od čega se e. sastoji.

EUTIMIJA (εὐθυμία), dobra volja, radost, cilj ljudskog djelovanja prema Demokritu.

EZOTERIČKI SPIS (od ἐσωτερικός), unutrašnji, »posebni spis«, naziv za Aristotelova (pa i druga) djela koja su namijenjena samo neposrednim sljedbenicima i polaznicima škole. Suprotno su *egzoterički spisi*.

F

FATUM v. **HEIMARMENE**

FENOMEN (φαινόμενον), ono što se pojavljuje, pojavnost, pojava; u antičkim spoznajnim teorijama oznaka za: a) ono što je dostupno osjetilima, osjetilno, za razliku od razumskog; b) prividno, za razliku od bića; c) ono što se javlja u općem mnjenju. Posebno kod Platona: stvarna osjetilna pojava koja je refleks svijeta *ideja*.

FILIJA (φιλία), ljubav, kod Empedokla, uz četiri početna elementa, jedna od dviju (druga je *neikos*) pokretačkih sila u kozmosu, čija periodična nadmoć dovodi do objedinjenja svega u jednu sretnu *sferu*. I svakodnevnim životom upravlja f. i *neikos*, svada.

FISIS (φύσις, natura), priroda, bitak, jedan od ključnih termina osobito starije antičke filozofije. U predsokratovskoj filozofiji označava bitak bića, rast i život svijeta, pa se najstarija filozofska djela o cjelini prirodnog svijeta zovu *O prirodi* (Περὶ φύσεως). U tom je smislu f. suprotstavljena pojmu *tehne*, dakle onom što nastaje umjetno, uz pomoć čovjekova djelovanja (slično je poima i Aristotel, za kojeg je f. ujedno i svojstvo svakog pojedinog dijela prirodnog svijeta i njegove cjeline). U drugom je smislu f. suprotstavljena pojmu *nomos*, zakon, pa označava »prirodno«, zakonom i običajima nedeterminirano djelovanje čovjeka — ovaj odnos pripada etičkoj problematici. Kod *stoika* je f. način na koji su konstituirana živa bića i koji je povezan sa strukturom svijeta i njegova poretka.

FIZIKA (φυσική sc. ἐπιστήμη, scientia naturalis), znanost o prirodnim pojavama uopće, u antiči većim dijelom (posebno do Aristotela) tematikom identična filozofiji. Aristotelovom *Fizikom* domena discipline je ograničena na pitanja: prapočela (njihove materije, forme, promjene i cilja), neograničenog i ograničenog, te kretanja.

FORMA v. **EIDOS**, **MORFE**

FRONESIS (φρόνησις), mišljenje, pamet, kod Platona razum i razumska spoznaja.